

A PSZICHOLOGVISZTIKA HATÁRAI

Pléh Csaba: A pszicholingvisztika horizontja

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980

Az eddigi tudománytörténetben a *nyelv* és a *lélek* számtalan elméleti, sőt metafizikai spekuláció tárgya volt. (Emellett persze jónéhány konkrét gyakorlati igény is kísérte ezeket az elméleti próbálkozásokat.) William James *Principles of Psychology* című, a múlt század végén megjelent összefoglaló munkájában például a nyelvet csak a *gondolatáramlás* egyfajta *felszíni hártájának* tartja. Wittgenstein, a *nyelvjátékok* elemzése során, a mindennapi élet — mondhatnánk így — „nyelvi metafizikáját” kutatta s ennek során dolgozta ki a jelentés *használatelméletét*. Karl Popper — John Eccles-szel írt híres munkájának (a *The Self and Its Brain*-ben) — a nyelv *eszközjellegét* hangsúlyozza: a bizonytalanul lebegő „lélek” és „szellem” hordozóközegeként definiálja a nyelvet, miközben egy sajátos előfeltevés-rendszerben — a „három világ” konstrukciójában — a nyelv *argumentatív*, értékelő; tehát a spontán és széteső, kaotikus világban a *rendezőerő* funkcióját is a nyelvnek tulajdonítja. Voltak (és vannak) olyan történelmi és szociálpszichológiai korszakok és helyzetek — hangsúlyozza Nyíri Kristóf nemrégén megjelent tanulmánykötetében (*A Monarchia szellemi életéről*) —, amelyekben a „társadalom és a nyelv morális elesettsége” sajátos *nyelvi tudatosságot* eredményezett, e tudatosságban — paradox módon — a *kommunikálhatatlanság*, a hallgatás „metafizikai élményéhez” is eljut néhány következetes gondolkodó (például Wittgenstein). Mások viszont nemhogy „visszavonnák” a nyelv kommunikációs stb. funkcióját, ellenkezőleg: kiterjesztik. Austin szerint a nyelv nem egyszerűen csak eszköz — a „lélek” és a „szellem” hordozóközege —, ennél sokkal *aktívabb* funkciója van: a nyelv a valóságos cselekvés rangjára emelkedik nála a *beszédaktus elméletben*.

A pszicholingvisztika mármost, a fenti elképzelésektől részben függetlenül, részről ezekből is „ihletet” merítve jórészt *lehatároltabb* — szaktudományos, sőt operacionális — körben vonja meg érvényességét, azt a kutatási terepet, ahol azonban a *nyelv* és a *lélek* kapcsolatának ősi, elméleti kérdése továbbra is jelen van.

Pléh Csaba könyvének egyik erényét éppen abban látom, hogy *nyitott* ezek felé a hagyományos — és máig megoldatlan — nagy elméleti kérdések felé is. Szerinte ugyanis a nyelv összekötő kapocs a „külső”, szociális, és a „belső”, lelki szféra között. A pszicholingvisztika ezért — bár különböző formában, eltérő kutatási stratégiákat követve — ezt a *közvetítő szférát* kutatja.

Hol húzódik tehát a pszicholingvisztika horizontja? A kérdést, bár kissé didaktikusnak tűnhet, a fentiek alapján mégis jogosnak érzem. A korántsem iskolás választ pedig Pléh Csaba könyvéből kiolvashatjuk.

A szerző a pszicholingvisztika (szaktudományos) horizontját a nyelvtudomány és

a pszichológia *interdiszciplináris* egymásra találásából rajzolja fel. Ez az „egymásra találás” jórészt az 50-es évek Amerikájának tudományos kutatásaiban zajlott le, nem is kevés tapogatózó próbálkozással, bizonytalansággal – mint ez Pléh Csaba könyvéből érzékletesen kiderül. A nyelvtudomány és a pszichológia belső fejlődése ugyanis – mutat rá a szerző – hosszú időn át nem érintkezett egymással, noha például *Bloomfield-nél*, az amerikai deskriptív nyelvészet egyik nagy alakjánál a behaviorista pszichológia hatása tetten érhető, de – miként gondolta – a nyelvészetnek nincs szüksége pszichológiai fogalmakra. A behaviorista pszichológiában pedig kezdetben az volt a vélemény, hogy a nyelvtudomány és az abból származó fogalmak lényegtelenek a (behaviorista) pszichológus számára. Pontosabban ez persze azt jelentette, hogy a nyelvet és a beszédet a behaviorista pszichológia ugyan nem hanyagolta el, csak a maga módján értelmezte: integrálta általános tanulásiélektani elképzeléseibe, kialakítva például a *verbális tanulás* kísérletileg is jól vizsgálható modellhelyezeteit.

Ez a hagyományos behaviorista szemlélet azonban *önkorlátozó* volt – Pléh Csaba ennek összetevőit részletesen érinti is –, s ezt tudatosítva fokozatosan alakult ki a *neobehaviorizmus* „kapu nyitása”. Ez a „nyitás” nem állt másból, mint hogy a magasabb megismerési folyamatok tanulmányozását is bevonták a behaviorista pszichológiai kutatásokba, s ezzel együtt szükségképpen rájöttek arra, hogy a *nyelvi rendszer* a pszichológus számára is fontos kutatása téma. Így alakultak ki azok a – kezdeti – kutatások, amelyek a kommunikációs eseményeket, a beszéd mögötti kódolási folyamatokat akarták feltárni, a nyelvészet fogalmait is segítségül hívva. Mindez azonban csak a kezdet volt; s a könyv alapvetően *problématörténeti* szemléletéből eredően Pléh Csaba éppen azokat a fokozatos *paradigmaváltásokat* érinti, amelyekben e kezdeti (szűk) behaviorista szemlélet – és „emberkép” – átalakult a 70-es évek kognitív pszichológiai irányzatú, a nyelv és a beszélő szociális környezetét is tanulmányozó, tágabb horizontú pszicholingvisztikájával.) A szerző azonban a „végkifejletet” már részletesen nem mutatja be; talán egy következő munkájában ezzel is találkozhatunk!

Az említett *paradigmaváltás* – Pléh Csaba szerint – egyik legeredményesebb ösztönzője a Chomsky-féle *transzformációs generatív nyelvtan* volt. A kommunikáció kódolási folyamatait tanulmányozó kezdeti kutatásokat ugyanis a transzformációs generatív nyelvtan hatására felváltotta egy új program: a nyelvi rendszer *mentális reprezentációjának*, pszichikus leképződésének kutatása. Mindezzel együtt a behaviorista szemléleti modell is lazulni kezdett, hiszen a pszicholingvisztikában központi jelentőségűvé vált *szabály* és *nyelvi kreativitás* fogalmai úgy rendelkeznek a pszichológiai relevanciával, hogy ugyanakkor az ortodox „inger-reakció” séma e területen már irreleváns. És Chomsky szerint, éppen a kreatív nyelvhasználat *ingerfüggetlen* is: tehát az ingerhelyzet és a személy megerősítési előtörténete nem determinálja egyértelműen a beszélő jövőbeni beszédproduktivitását.

Pléh Csaba e paradigmaváltás másik jelentős elemeként a *kreativitáskutatás* fellendülését említi. Eszerint a behaviorista szemléletű *adaptív* emberkép helyett a humanista pszichológia – fenomenológiai és egzisztencialista filozófiái ihletésekre is – felfedezi az ember „belső élményvilágát”, s a „belülről” fakadó kreativitás a generatív nyelvtenban is hasonló természetű folyamat.

Mindezen nem elhanyagolható eredmények ellenére a generatív nyelvtan által inspirált pszicholingvisztika nem csekély szemléleti korlátot – vagy értékmentesebb

terminust használva: *logikai előfeltevést* — is hozott magával. Az egyik legfőbb kritika például az „ingerfüggetlenség”, a nyelvtan „mentális reprezentációjának” *karteziánus* jellegét érte. Sőt, a „csökönyös” behavioristák szerint a behaviorizmus nem más, mint *megfigyelési nyelv*; így — mondták, némi joggal — a grammatika mentális reprezentációja csak hipotetikus konstrukció, elmélet. (Neo)pozitívista operacionálisunkban ezért elvetettek minden „belső” eseményre vonatkozó elméletalkotást: nem magyarázni, hanem *leírni* kell a viselkedést — mondták. A mentalisták (tehát a generatív nyelvtant elfogadó pszicholingvisták) viszont épp az ellenkező paradigmát követik — mutatja ki Pléh Csaba —, ők ugyanis a belső eseményeket tényleges létezőknek tartják, s a tudomány célja — szerintük — nem annyira a leírás, sokkal inkább a *magyarázat* megalkotása.

Noha Pléh Csaba nem fogadja el az ortodox behaviorizmus logikáját, a mentalistákkal szemben a behavioristák kritikájában mégis racionálisnak tartja (és joggal) azt a kérdést, hogy vajon a nyelvi kompetencia, a Chomsky-féle „idealizált beszélő” fejében levő absztrakt nyelvtan (ami a behavioristák szerint persze nem is létezik) fogalmából valóban kizárható-e a nyelv funkciója, kommunikációs szerepe.

Chomsky ezt a *performancia* fogalmában ugyan érinti, de a kompetencia/performancia dichotómiáját mégsem oldja fel. Mások (például Osgood) éppen ezen a szálon előrehaladva igyekeznek kibogozni — vagy éppen átvágni — ezt a gordiuszi csomót. Osgood szerint például a pszichológus számára pusztán a performancia magyarázata fontos, a kompetencia, mint a nyelvre vonatkozó ismeret — szerinte — nem takar pszichológiai valóban létező entitást; egy ilyen „entitás” — mondja — inkább egy „homunculus”, azaz egy kis nyelvész lenne a fejünkben, de egy olyan nyelvész — írta MacCorquodale —, aki gondolataiba veszve nem beszél. Osgood is, látva e paradox „elnémulás” veszélyét, a nyelvtan mentális realitása helyett a performancia-modellek, azaz a *szemantikai* tényezők központi szerepét emeli ki a pszicholingvisztikai kutatásokban.

Az Osgood által jelzett kritika ugyanakkor már a pszicholingvisztika újabb szemléleti változásának, a *kognitív pszichológia* által „ihletett” kutatásoknak a logikáján, kísérleti vizsgálatain és eredményein alapul, ami azonban már nem olyan radikálisan elutasító a generatív nyelvtan „emberképével” szemben, mint a behaviorizmus.

Pléh Csaba problémátörténeti összefoglalójának egyik értékét éppen abban látom, hogy — az eddig röviden jelzett — paradigmaváltások finom átmeneteit, érintkezési felületeit nem elhanyagolva, hanem a kapcsolódási pontokra is ügyelve mutatja be.

A kognitív pszichológiáról és a hozzá kapcsolódó pszicholingvisztikáról tehát éppen azt mutatja ki Pléh Csaba, ami a generatív nyelvtan alapján dolgozó pszicholingvisztikában — a karteziánus előfeltevések ellenére és mellett — is megvolt: az *explicit* modellalkotási törekvést, amelynek segítségével rekonstruálni igyekeztek a vizsgált rendszer *belső* szerkezetét. A kognitív pszichológiának ez a kutatási stratégiája és — tágabban — „emberképe” azzal függ össze — mutat rá Pléh Csaba —, hogy felfogásában az ember, mint információfelfogó, -tároló és -átalakító rendszer szerepel. Úgy is mondhatnám, hogy a generatív nyelvtanban (is) meglevő karteziánus racionalizmus metafizikájából — mondjuk így — egy „technicista” fordulattal kiiktatták a metafizikát, és megőrizték, illetve explicitté tették annak racionális magvát. A kognitív pszichológia és pszicholingvisztika tehát az információfeldolgozási stb. folyamatok mentén elismeri az ún. „belső” folyamatok (emlékezet, figyelem, képzeleti kép stb.) valóságát, sőt — hangsú-

lyozza másfelől a szerző — a kognitív pszichológia *tényleges* „belső” pszichológiai mechanizmusokat, folyamatokat hivatott explicitté tenni, a generatív nyelvtan viszont inkább a beszélő *ismeretét* akarja reprezentálni. Ezzel tehát, úgy tűnik, maga Pléh Csaba is elfogadja azoknak a véleményét, akik szerint a (generatív) nyelvtant már csak azért sem ajánlatos a beszélő fejében levő (mentális) grammatikával azonosítani, mert a (generatív) nyelvtan a beszélő *metanyelvi*, a nyelvre reflektáló képességét modellálja, s nem azokat a mechanizmusokat, amelyek segítségével valójában képes megérteni és produkálni a mondatokat.

Pléh Csaba ugyanakkor hangsúlyozza: a kísérleti pszicholingvisztika — amely jó részt a generatív nyelvtan „ihletésére” vált rangos kísérleti pszichológiai tudománnyá — a nyelvészet színvonalas felhasználása nélkül nem sokra jutott volna. „A kísérleti munka a pszichológus számára lényegében mindig abból áll — írja —, hogy független változóként kezelt ingerek hatását vizsgálja a kísérleti személy viselkedésére.” Pléh Csaba szerint ez a paradigma a nem behaviorista orientációjú kísérleti lélektanra is érvényes. Ezért a kísérletek értelmezéséhez az szükséges, hogy a független változókat a kísérlet eredményétől független terminusokban jellemezzük. És mivel a nyelvvel kísérletező pszichológus a nyelvi anyag „független terminusokban” való leírását fizikai jellemzéssel nem tudja megoldani (illetve az ilyenfajta próbálkozás nem sokat mond), ezért sokkal eredményesebb eljárás a nyelvi anyag grammatikai jellemzőit tudatosan használni.

Ebből a kutatási stratégiából alakult ki a pszicholingvisztikában — a 70-es évekre — egy sajátos kettősség: a pszicholingvisztika egyfelől egyre inkább a nyelvi szerkezetek belső, pszichikus valóságával foglalkozik és (látszólag) kizorol belőle a „verbális viselkedés” stb.; másfelől azonban egy *tematikai távulás* ezt a „belső”, kognitív szférát kötni is igyekszik a „külső”, viselkedési, kulturális meghatározottságokhoz. Így, bár pontatlan terminológiahasználat is keletkezhet (t.i. a pszicholingvisztika tárgyát stb. illetően, hiszen ahol pszichológiai módszereket használnak a beszéddel és nyelvvel kapcsolatban, ott a kutatás rögtön „pszicholingvisztikának” is minősítették, de Pléh Csaba szerint ezt vállalva is arra kell törekedni, hogy a nyelvtani elméletre támaszkodó („igazi”) pszicholingvisztika végre kilépjen az absztrakt nyelvtanból a tágabb viselkedési szabályrendszerek, a beszédben megnyilvánuló törvényszerűségek felé. Azt azonban már nem vizsgálja meg a szerző, hogy ez a „kilépés” egyben a kognitív pszichológiából való „kilépést” is jelenti-e. Valószínűleg azért nem, mert könyvében csak az adott tendenciák *tárgyas objektivitással* történő regisztrálására vállalkozott, a jövőre vonatkozó „jóslások” ezért szükségképpen irrelevánsak számára.

Szerinte azonban a jelenlegi tendenciák mégiscsak a következők: a generatív nyelvészet mondatközpontúságát a 70-es években felváltotta a *szöveg* vizsgálata, tehát a szintaktikai modellek helyett illetve mellett, szemantikai alapú generatív modelleket dolgoznak ki a pszicholingvisztikában. Ennek során jobban bevonják vizsgálódási körükbe a ténylegesen megvalósuló nyelvi produkciót, annak szociális keretével együtt. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a szöveg makroszerkezetében elemezni kezdik a kulturális gondolkodási sémákat, másfelől — az ún. *etnometodológiai* kutatások hatására is — a szövegnek, mint aktualizálódott beszédnek szabályszerűségeit is kutatni fogják.

Pléh Csaba persze nem az etnometodológiai kutatások nyelvi produkciót elemző vizsgálataira helyezi a hangsúlyt (bár megemlíti, példákkal is illusztrálja), hanem a pszicholingvisztika *belső* szemléleti mozgásának kiemelésére. A szöveg pragmatikai funk-

cióit kutató pszicholingvisztika ugyanis – írja – a generatív nyelvtan felfogásával sokban rokon. A viselkedés gazdagsága mögött – ezt feltételezi mind a két szemlélet – viszonylag *zárt szabályrendszer* húzódik. Ez a zárt szabályrendszer: a *kompetencia*, vagy – amint a szociálpszichológiában G. H. Mead nyomán mondják – a *diszkurzív univerzum*, amely(ek) nélkül nyelvi közlés, azaz *dialógus* (amit a pszicholingvisztikában vizsgálnak) és *interakció* (amit a szociálpszichológiában vizsgálnak) nem kivitelezhető. (Wittgenstein ugyanebben a logikában, csak – mondjuk így – más „metafizikai rendszerben” gondolkodva, ezt a jelenségekört a nyelvben őrzött *tradícióknak* nevezi, amelyek elfogadása, birtoklása minden *értelmes* közlés előfeltétele.)

Pléh Csaba e kérdésekben – mint már említettem –, nem mélyed el, amit a recenziens (mint szociálpszichológus) hiányolhat. Ugyanakkor a recenziens kénytelen azt is belátni, hogy ezek a kutatások már részben vagy egészben a pszicholingvisztikán *kívül* levő területek (például Berne tranzakcionális játszmaelemzései stb.). Ami viszont napjaink pszicholingvisztikájában – a fenti kérdéseket is érintve – meghatározó irányzat: az Austin-féle *beszédaktus-elmélet*, azt Pléh Csaba is jelentőségét méltatva elemzi. Ugyanis a pszicholingvisztika problémátörténetét áttekintve, a szerző napjaink pszicholingvisztikájában „paradigmaváltásra” kényszerítő kihívásának tartja a (nyelvfilozófiai eredetű) beszédaktus-elméletet. Ez – többek között – abban mutatkozik meg, hogy a szemantikai központú modellek kidolgozására készítette a kutatókat (például a gyermeknyelv szakaszainak elemzésekor stb.).

Hol húzódik a pszicholingvisztika horizontja? – kérdeztem a recenzió elején. Említettem már, hogy Pléh Csaba „jóslásokba” nem bocsátkozik, de könyvéből kiolvashatjuk e kérdésre adott *szintéziskereső* válaszát. Válasza szerint a pszicholingvisztika horizontja a kognitív pszichológia által feltárt és kutatott „belső” *pszichológiai közvetítő mechanizmusok* és a „külső” társas történésekbe ágyazott *előfeltevések* és implikációk, mint *szociális konvenciók* dialektikájában rajzolódik fel. A pszicholingvisztika ugyanis – írja Pléh Csaba – „a nyelvvel kapcsolatban olyan kognitív teljesítményeket vizsgál, melyek egy alaptermészetében szociális eszközrendszerhez kapcsolódnak”.

Pléh Csaba könyve tehát ezen pontosan megvont *határok* között mozogva mutatja be a pszicholingvisztika eddigi történetét, eredményeit stb. Így azonban sikerült olyan ismeret-összefoglaló és -közlő művet alkotnia, amelyben egyszerre tudta elkerülni a tankönyvek didaktikus laposságát, az olvasónak gügyögő „ismeretterjesztést” és a magukat „tudományos” jelzővel illető egyes művek emelkedett semmitmondását. Be nyomásom szerint, *tárgyszerű objektivitással*, a témához jól illeszkedő szigorú logikával – a pszicholingvisztika eddigi tudománytörténeti kronológiáját, valamint kérdésfeltevéseit, paradigmáit és paradigmaváltásait egyaránt szem előtt tartva – írta meg az első magyar nyelvű összefoglaló művet a pszicholingvisztikáról.

Lányi Gusztáv
ELTE Szociológia Tanszék